

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА: 40 РОКІВ ПО ТОМУ

УДК 316.4

ЄВГЕНІЙ ГОЛОВАХА,

доктор філософських наук, професор, директор Інституту соціології НАН України, член-кореспондент НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

IEVGENII GOLOVAKHA,

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Director of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

golos100@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2961-1262>

SCOPUS ID: 7801397436

НАТАЛІЯ ПАНІНА (1949–2006),

доктор соціологічних наук, Інститут соціології НАН України

NATALIA PANINA (1949–2006),

Doctor of Sciences in Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine

МИКОЛА ЧУРИЛОВ,

доктор соціологічних наук, генеральний директор Центру соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» (01021, Київ, вул. Інститутська, 28)

MYKOLA CHURYLOV,

Doctor of Sciences in Sociology, General Director of the Center for Social and Marketing Research «SOCIS» (28, Instytutska St., Kyiv, 01021)

churylov.mykola@gmail.com

Досвід академічних соціологів України в дослідженні особливостей роботи, способу життя та психологічного стану ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС (1986–1987)

У серпні 1986 року Миколу Чурилова викликали до директора Інституту філософії АН УРСР Володимира Шинкарука. Коли Чурилов увійшов до кабінету директора, то побачив ще одного відвідувача. Це був заступник командира пол-

Цитування: Головаха, Є., Паніна, Н., Чурилов, М. (2026). Досвід академічних соціологів України в дослідженні особливостей роботи, способу життя та психологічного стану ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС (1986–1987). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 49–53.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) Published under the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license.

© Головаха, Є., Паніна, Н., Чурилов, М., 2026.

© Видавець Інститут соціології Національної академії наук України, 2026 / Publisher Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2026.

ку з політичної частини, замполіт, майор Володимир Котов. Він просив допомоги та підтримки для організації та проведення соціологічних досліджень серед ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС. Він розповів про те, що їхній полк хімічного захисту передислокований до зони Чорнобильської АЕС, де здійснює дезактивацію забрудненої території. У полку переважно були солдати, які вже після закінчення служби в хімічних військах знову були призвані до армії та направлені до Чорнобильської зони. За спостереженням командування полку, соціально-психологічний стан та ставлення до певних аспектів роботи та способу життя в екстремальних умовах Чорнобильської зони цих призовників були досить тривожними. Тому командування полку і звернулося по допомогу до соціологів.

В. Шинкарук знав, що співробітники інституту в 1983–1985 роках провели серію досліджень серед обслуговчого персоналу Чорнобильської АЕС і неодноразово впродовж цього періоду виїжджали до міста атомників Прип'яті. На підставі цих досліджень було підготовлено й 1985 року передано до керівництва країни ґрунтовну доповідну записку про незадовільну ситуацію серед обслуговчого персоналу Чорнобильської АЕС (особливо серед операторів АЕС). Враховуючи це, директор інституту звернувся до Миколи Чурилова з проханням організувати дослідження способу життя, особливостей роботи та психологічного стану ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС та залучити до цієї роботи колеґ, насамперед тих, хто мав попередній досвід досліджень у Прип'яті (Олександра Вишняка, Євгена Головаху, Андрія Кучеренка, Сергія Макеева, Наталію Паніну). При цьому з'ясувалося, що офіційно відряджати до Чорнобильської зони та платити за це інститут не міг. Тому директор інституту просив співробітників, залучених до цього дослідження, виконувати це доручення на громадських засадах. Організаційні питання взяло на себе командування військової частини: за соціологами приїжджала машина, жили вони у військовій частині та харчувалися разом з офіцерами та солдатами.

Дослідження проводилося у два етапи. На першому етапі ми ознайомилися з умовами життя та трудової діяльності працівників, зайнятих дезактивацією 30-кілометрової зони, провели попередні співбесіди у формі вільного інтерв'ю. Потім було розроблено інструментарій дослідження — анкету, що містила блоки запитань щодо задоволеності різними аспектами життя та роботи, а також стосовно різних матеріальних та моральних стимулів праці. До анкети було включено запитання щодо переваг різних форм організації роботи й вільного часу та чотири психодіагностичні тести. Зокрема, в дослідженні ми використовували такі тестові методики: САН (самопочуття, активність, настрої), тест Ч. Спілберґера, адаптований Ю. Ханіним (вимірювання рівня тривожності), тест «Індекс життєвої задоволеності» Б. Ньюґартен, Р. Тобіна та Ш. Гавіґарста, адаптований Н. Паніною, тест «Психологічний вік особистості», розроблений Є. Головахою та О. Кроніком. У блок, що характеризував об'єктивні дані респондентів, входили запитання про соціальний стан, місце проживання, а також про термін перебування у складі воїнської частини, що виконувала дезактиваційні роботи, та кількості виїздів до 30-кілометрової зони.

На другому етапі дослідження було тричі проведено анкетне опитування особового складу частини, яку на початку червня 1986 року було надіслано до зони ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Військовослужбовці цієї частини здійснювали дезактивацію території як самої станції, так і об'єктів, розташованих у 30-кілометровій зоні (м. Прип'яті, доріг, населених пунктів), виконували низку інженерно-технічних робіт. Специфіка роботи диктувала необхідність регулярної зміни особового складу. Оскільки повне замінення особового складу відбувалося в середньому за 3–3,5 місяця, то було вирішено провести впродовж 6 місяців три збори соціологічної інформації: у грудні 1986-го й у березні та червні 1987 року.

Збирання емпіричної інформації здійснювалося в особливі періоди роботи на атомній станції. Так, серед респондентів, що брали участь у першому опитуванні, була частина військовослужбовців, які працювали в зоні в період з жовтня по листопад 1986 року. Вони проводили дезактиваційні роботи на першому та другому блоках, які були виведені в робочий режим у жовтні та листопаді 1986-го. Ці ж військовослужбовці працювали на четвертому блоці, створюючи сприятливі умови для завершення робіт з будівництва саркофагу. Отже, робота відбувалася в умовах високого радіаційного фону.

Під час другого збору соціологічної інформації (впродовж січня–березня 1987 року) військовослужбовці брали участь у дезактивації робочих приміщень третього блоку та даху третього реактора. Більша частина респондентів, що брали участь у другому опитуванні, працювали в умовах підвищеної радіаційної небезпеки (рівні радіації могли сягати 200–1000 рентген). Таким чином, респонденти, що брали участь у першому та другому опитуваннях, працювали в особливо екстремальних умовах.

Ситуація, що склалася у квітні–травні 1987 року, була не настільки напруженою, як у попередні періоди. Завершувалися дезактиваційні роботи на третьому енергоблоці та на території самої станції, військовослужбовців дедалі більше почали залучати до дезактивації місцевості у 30-кілометровій зоні. Характеризуючи особливості роботи в цей період, слід зазначити, що з 1 травня 1987 дозове радіаційне навантаження для тих, хто працює у зоні, зменшилося, відповідно скоротилося й максимально допустиме дозове навантаження за робочу зміну.

Враховуючи ці особливості роботи, автори дослідження вирішили провести за тією самою методикою порівняльне дослідження на підставі трьох різних масивів респондентів, кожен з яких працював у специфічних умовах. При цьому необхідно було досягти тотожності вибірки за низкою об'єктивних показників. Такими показниками були вік опитуваних, соціальне становище, військове звання, місце проживання до призову на спеціальну підготовку. За всіма цими показниками вдалося досягти достатньо високої однорідності трьох вибірових сукупностей.

У результаті аналізу отриманих даних були обґрунтовані конкретні рекомендації для командування полку, спрямовані на покращення організації роботи та психологічного стану ліквідаторів. Проте сам матеріал дослідження виявився цікавим не лише під суто практичним кутом зору. В перебігу дослідження були виявлені соціальні та психологічні феномени, які заслугоували на погли-

блений науковий аналіз. На підставі отриманих у дослідженні даних було підготовлено та опубліковано монографію: «Людина в екстремальній виробничій ситуації (досвід соціологічного дослідження ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС)» / За ред. Євгена Головахи (Київ: Наукова думка, 1990).

Книжка містила результати соціологічного дослідження, об'єктом якого були перші ліквідатори наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Це були ті ліквідатори, які працювали з радіоактивними відходами ще в умовах відкритого реактора. Треба сказати, вони не до кінця усвідомлювали тоді весь рівень небезпеки своєї роботи з медичної точки зору. Чим вони насамперед вражали дослідників, то це домінуючими мотивами участі у небезпечній роботі — безкорисливими та благородними: «хто ж, якщо не я?»; «а кого ж замість мене, молодих?» Чоловіки 30–40 років, по суті, добровільно зголосилися їхати до Чорнобиля замість молодих хлопців — «їм ще дітей треба мати». Вони курили серед радіоактивних відходів, їли рибу, виловлену з-під реактора. Ми теж з ними курили та їли цю рибу — інакше не могли, інакше вони не стали б відповідати на наші запитання. Їхню початкову настороженість стосовно «вчених гостей» цілком можна було зрозуміти. Різними були «чорнобильці». За законом, якщо ти один день був у зоні в перші місяці після аварії, на все життя отримував статус та пільги ліквідатора. Була маса безсовісних людей — чиновники, насамперед, та й учені, які спеціально їздили туди на день зі своєю водою та продуктами, а потім спокійно користувалися пільгами нарівні з тими, хто справді ризикував своїм життям.

Як було зазначено вище, загалом ми вивчили три «хвилі» ліквідаторів у 1986–1987 роках. І динаміка психологічного стану виявилася, на перший погляд, парадоксальною. У найнебезпечніших умовах були перші ліквідатори, але найбільш песимістично налаштованими виявилися представники третьої хвилі, коли небезпека робіт суттєво зменшилася. Головна причина полягала в тому, що до перших ліквідаторів суспільство ставилося як до героїв, натомість про тих, хто працював у зоні аварії після завершення будівництва саркофагу, який закритий реактор, що вибухнув, стали потихеньку забувати – і держава, і ЗМІ, і громадськість. А потім почали забувати й тих, кого спочатку звали героями. Так, через кілька років після аварії ми опитували співробітників МВС, які брали участь у перших акціях з ліквідації наслідків вибуху, — гасили пожежу, займалися евакуацією, створенням зони відчуження. Вони періодично лежали у шпиталі МВС. Серед них був легендарний майор Телятников. Вразило те, наскільки ці люди були розчаровані ставленням до них держави. За величезного переліку формальних пільг вони відчували себе незаслужено забутими, непотрібними суспільству.

Узагальнюючи результати дослідження психологічного стану людей, які брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, треба підкреслити найважливіший, на наш погляд, висновок: тісний зв'язок психоемоційної стійкості та задоволеності життям з моральними якостями особистості — почуттям обов'язку та особистої відповідальності за долі інших людей, за перспективу розвитку суспільства. І таких людей, за даними дослідження, виявилася більшість. Цей факт давав змогу спростувати безпідставне, але по-

ширене на той час у владному дискурсі та сервільному середовищі офіційних експертів твердження про нібито масове поширення радіофобії, що дезорганізовує життя та діяльність людей, які вперше зіткнулися з радіаційною небезпекою. Ба більше, психологічна стійкість людей, їхня здатність жити та працювати в екстремальних умовах виявилися тим вирішальним чинником, який уможливив подолання самої цієї небезпеки.

Сподіваємося, що досвід, накопичений при ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, зокрема, й досвід вивчення та подолання її соціальних наслідків, не втраять загальнолюдської цінності, поки людство опановує нові технології, що допомагають розв'язувати глобальні проблеми енергозабезпечення, але неминуче пов'язані з ризиком техногенних катастроф.

Отримано / Received 28.04.2026

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 08.05.2026

Опубліковано / Published 08.06.2026

ЄВГЕНІЙ ГОЛОВАХА, НАТАЛІЯ ПАНІНА, МИКОЛА ЧУРИЛОВ

Досвід академічних соціологів України в дослідженні особливостей роботи, способу життя та психологічного стану ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС (1986–1987)

Стаття підготовлена до 40-ї річниці Чорнобильської катастрофи. Вона присвячена узагальненню досвіду соціологічного дослідження особливостей роботи, способу життя та психологічного стану ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС, яке здійснили співробітники відділення соціології Інституту філософії АН УРСР у 1986–1987 роках. Повертаючись до результатів цього дослідження, автори висловлюють упевненість, що досвід вивчення та подолання соціальних наслідків Чорнобильської катастрофи не втратить загальнолюдської цінності, поки людство опановує нові технології, що допомагають розв'язувати глобальні проблеми енергозабезпечення, але неминуче пов'язані з ризиком техногенних катастроф.

Ключові слова: *Чорнобильська катастрофа, ліквідатори аварії, умови праці, спосіб життя, психологічний стан, опитування, психодіагностика*

IEVGENII GOLOVAKHA, NATALIA PANINA, MYKOLA CHURYLOV

Experience of academic sociologists of Ukraine in the study of the peculiarities of work, lifestyle and psychological state of the liquidators of the Chornobyl nuclear power plant accident (1986–1987)

The article was prepared for the 40th anniversary of the Chornobyl disaster. It is devoted to the generalization of the experience of sociological research into the peculiarities of work, lifestyle and psychological state of liquidators of the Chornobyl accident, which was carried out by the staff of the Department of Sociology of the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1996-1997. Returning to the results of this research, the authors express confidence that the experience of studying and overcoming the social consequences of the Chornobyl disaster will not lose its universal value as long as humanity masters new technologies that allow solving global energy supply problems, but are inevitably associated with the risk of man-made disasters.

Keywords: *Chornobyl disaster, accident liquidators, working conditions, lifestyle, psychological state, survey, psychodiagnostics*